

*Ісакова В. М.,**кандидат юридичних наук,**Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Анотація. У статті надано характеристику принципів міжнародного екологічного права, в основу якої покладено загальнотеоретичне поняття і ознаки принципів права поряд із ознаками принципів міжнародного права загалом.

Автор підкреслює, що конвенційне закріплення основоположних принципів міжнародного екологічного права не є достатнім; їхній зміст може бути реалізований лише шляхом ухвалення державами партикулярних договірних норм, які виступають щодо принципів як *lex specialis*. Договір із охорони довкілля є необхідним інструментом регулювання природоохоронних відносин, оскільки деталізація та конкретизація зобов'язань держав у ньому, визначення правомірної та неправомірної поведінки, окреслення принципів відповідальності за останню дають можливість спростити процес реалізації принципів міжнародного екологічного права, зробити його більш ефективним. Такі сфери правової регламентації, як боротьба зі зміною клімату, охорона озонного шару, транскордонне переміщення небезпечних речовин, запобігання забрудненню морів, міжнародна торгівля видами дикої фауни і флори, відповідальність за правомірну небезпечну діяльність тощо, потребують договірної форми правотворчості. Незважаючи на значну кількість ухвалених міжнародних угод з охорони довкілля, міжнародному екологічному праву як галузі можна «поставити в провину», по-перше, те, що часто такі угоди не вступають у силу через передбачену в них вимогу вираження згоди на обов'язковість договору певної кількості держав, відповідальних за конкретну небезпечну діяльність; по-друге, те, що природоохоронні угоди передбачають для держав широку, інколи майже необмежену, можливість робити застереження, вилучаючи так дію ключових положень для себе або передбачаючи численні винятки із загального правила; по-третє, рамковий підхід до прийняття міжнародних природоохоронних угод, незважаючи на певні переваги в плані полегшення досягнення консенсусу із суперечливих і складних питань шляхом закріплення в конвенції лише загальних напрямів співпраці, а також гнучкості стосовно можливості внесення необхідних змін до протоколів та додатків із розвитком наукового знання, має значні недоліки.

Підвищення ефективності реалізації принципів міжнародного екологічного права потребує вжиття низки заходів, серед яких: забезпечення універсальної участі в основних екологічних договорах шляхом надання економічних стимулів для тих держав, які ще не приєдналися, у вигляді фінансової та науково-технічної допомоги, передачі технологій, створення потенціалу; удосконалення переговорного процесу за допомогою таких методів, як оцінка національних можливостей на момент проведення переговорів, надання допомоги країнам, що розвиваються, для забезпечення участі їхніх представників у переговорах тощо.

Ключові слова: принципи права, принципи міжнародного права, принципи міжнародного екологічного права.

Постановка проблеми. Міжнародне екологічне право є відносно новою галуззю права, довкола якої точаться гострі дискусії. Серед центральних предметів спору – сам статус міжнародного екологічного права як галузі права. Одні автори визнають існування окремої галузі права, предметом регулювання якої є відносини щодо охорони і раціонального використання природних ресурсів, які складаються на міжнародному рівні. Інші заперечують це, посилаючись на відсутність суттєвих ознак для виділення відповідної сукупності норм в окрему галузь права.

Сьогодні слід констатувати, що переважна більшість вітчизняних і практично всі зарубіжні дослідники визнають як факт існування міжнародного екологічного права (наприклад, В. Буткевич, С. Кравченко, А. Андрусевич, Н. Соколова, К. Бекашев, А. Кукушкіна, Ф. Сендс, М. Фіцморіс, О. Кісс, Е. Лоука та інші). Однак немає єдності щодо системи принципів міжнародного екологічного права. Тому ця тема є актуальною як із практичного, так і з теоретичного поглядів [1–6].

Мета статті – розкриття загальних і спеціальних ознак принципів міжнародного екологічного права і формулювання на основі їх вивчення загального поняття таких принципів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розуміння та врахування особливостей природи принципів міжнародного екологічного права є передумовою їх ефективної реалізації. Питання визначення ролі принципів у процесі формування та функціонування міжнародного екологічного права є важливим з огляду на такі фактори: ця галузь є динамічною, вона стрімко розвивається і сьогодні налічує понад 500 багатосторонніх природоохоронних угод; активно розробляються нові норми в межах міжнародних органів та організацій у формі актів «м'якого права», однак рівень їх впровадження в життя залишається на досить низькому рівні, про що свідчать невіршені глобальні екологічні проблеми, погіршення якості довкілля та поява нових загроз для об'єктів живої природи і життя людини.

Саме тому процес нормотворення в цій сфері має враховувати певні фактори, які б сприяли більш ефективній реалізації природоохоронних норм і принципів на універсальному, регіональному, локальному та національному рівнях.

Міжнародне екологічне право з огляду на історично сформовані обставини і нагальні потреби в охороні природи розвивалося стрімко, на відміну від класичного міжнародного права, для формування або зміни якого здебільшого необхідна значна кількість часу і відповідна практика держав. Часто позиції держав, недержавних акторів, доктринальні думки вчених є різко протилежними з приводу існування тієї чи іншої норми у природоохоронній сфері, що позначається на процесі їх практичної реалізації та актуалізує ще більше питання про роль принципів

у міжнародних відносинах у сфері охорони довкілля. Це зумовлює необхідність розкриття природи принципів міжнародного екологічного права, в основі якого мають лежати загальні ознаки принципів права.

Слід зазначити, що пошук відповіді на питання про природу принципів права та їхню роль у правовому регулюванні, як і багатомісний пошук поняття права, вирізняється великою різноманітністю позицій. Це пояснюється насамперед змінюваністю політичної ситуації, в контексті якої зазвичай розглядається питання про роль принципів у правовому регулюванні, а також тим, що участь у цьому пошуку беруть прихильники різних концепцій праворозуміння.

На основі аналізу загальнотеоретичних і галузевих наукових досліджень, присвячених розкриттю природи принципів права, вважаємо за необхідне виділити такі конститутивні ознаки принципів права:

1. Нормативність принципів права, під якою розуміється загальнообов'язковий характер їхніх вимог, що дає їм змогу виконувати функцію регулювання суспільних процесів, причому не тільки опосередковано через норми, але й самостійно.

2. Загальний характер вимог, що становлять зміст принципів права, який проявляється в їхній неперсоніфікованості й невичерпності.

3. Суспільна обумовленість, спрямованість на захист суспільно визнаних цінностей. Зміст принципів права зумовлений об'єктивними соціальними закономірностями.

4. Принципи права з погляду логіки являють собою судження про належне, фіксують не те, що є, а те, як повинно бути.

5. Принципи права мають більший ступінь об'єктивності, порівняно з нормами права.

6. На відміну від норм права, принципи права, щоб мати регулятивне значення, не обов'язково мають здобути формальну визначеність. Ця теза знайшла визнання в юридичній науці. Зокрема, вказується, що принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших джерелах правових норм, але й основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, інших суб'єктів внутрішньодержавного і міжнародного права, незважаючи на відсутність їхньої формальної фіксації в об'єктивному праві.

Водночас принципи права як регулятори можуть бути присутніми в праві неявно, не будучи сформульовані окремо й ніби розчинюючись у нормах. Саме через те, що норми права часто раніше за принципи отримують формальну визначеність, поширеним є уявлення про першість норм права, з яких потім можуть виводитись принципи права. Таке уявлення, як убачається, не відображає дійсного процесу формування принципів і норм права. Ф.А. Гаєк пропонує таке наукове пояснення цієї тези: «Мова нерідко виявляється неспроможною висловити те, на що цілком здатний зважити розум, зумовлюючи якісь дії. І ми часто не можемо передати словами те, що добре вміємо застосовувати на практиці. Правила, які керують діями, часто набагато абстрактніші й загальніші, ніж усе, що будь-коли вдавалося висловити мовою. Таких абстрактних правил людина навчається, наслідуючи конкретні дії та засвоюючи «за аналогією» здатність діяти в інших випадках за такими самими принципами, але сформулювати їх як принципи вона неспроможна» [7, с. 112]. Слід зазначити, що право в значенні обов'язкових норм поведінки виникло одночасно із суспільством: мирне

співіснування людей у суспільстві можливе лише завдяки додержанню загальних норм. Ці правила могли бути в певному сенсі невідомі, вони ще мали бути виявлені, адже від «знати як» діяти, тобто від здатності розпізнати відповідність чи невідповідність дій інших людей визнаним звичаям, ще дуже далеко до здатності сформулювати такі правила словами. Однак хоча всі могли визнавати, що виявлення та констатація прийнятих норм (або чітке формулювання норм, схвалюваних у процесі дій на їх підставі) – це завдання, яке потребує особливої розважливості, ніхто все ж таки не уявляв собі право як річ, яку людина може створити за своїм бажанням.

Для сучасної людини переконання в тому, що всі закони, що керують людською діяльністю, являють собою продукт законодавства, видається таким очевидним, що твердження, нібито право є історично старішим за законотворчість, має для неї характер майже парадокса. Однак не може бути сумніву в тому, що право існувало вже цілу вічність, перш ніж людині спало на думку, що вона може його творити чи змінювати. Думка про таку можливість виникла навряд чи раніше доби класичної Греції, але і тоді – лише для того, аби незабаром зникнути й з'явитися знову вже за часів пізнього Середньовіччя, поступово набираючи широкого визнання. Проте в загальноприйнятному нині вигляді (що кожен закон є, може бути і має бути продуктом вільної творчості законодавця) – це хибний погляд [7, с. 106–107].

Об'єктивний характер принципів права дає підстави для висновку про аксіоматичний пріоритет принципів над нормами права, з якого випливає, що більшість норм формується під впливом або на розвиток того чи іншого принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Отже, правові норми є зазвичай лише різними проявами дії принципів, засобами їхньої конкретизації. Проте в деяких випадках, спеціально передбачених законом, норми права можуть встановлювати винятки з принципів – заради інших принципів права, дотримання яких у цій ситуації має більший суспільний інтерес.

Слід підкреслити, що чим вище ланку в ієрархічній системі принципів займає певний принцип, тим менш змінюваний характер він має. Такі принципи, як принцип справедливості, рівності, свободи, гуманізму, що є загальнолюдськими принципами права, мають найбільш сталий характер, забезпечуючи цим стабільність правового регулювання. Принципи права змінюються не стільки за своєю власною формулою, скільки за тим соціальним змістом, який у цю формулу вливається.

Водночас такий стабільний характер принципів права не заважає їм одночасно забезпечувати динамізм правового регулювання. Як підкреслює М. Козюбра, правове регулювання здійснюється не тільки нормами права, що передбачають, які конкретні вчинки необхідно вчинити і від вчинення яких слід утримуватися, але й принципами права (на всіх їхніх рівнях – загальними, галузевими, міжгалузевими, принципами інститутів права). На відміну від норм права, принципи права жорстко не фіксують зміст поведінки, вони здатні більш швидко реагувати на зміни суспільного життя. Особливо великим «запасом потужності» в цьому плані наділені загальні принципи права (справедливість, свобода, рівноправність та інші) [8, с. 187–188]. У принципах права відображається не тільки сутність наявного буття соціального життя, але й прагнення суспільства до подальшого розвитку і вдосконалення.

7. Принципи права виступають системоутворюючим елементом права.

Усі вимоги, що висуюються до суб'єктів правових відносин у межах правового регулювання, перебувають в одній системі з іншими вимогами, які мають статус принципів або норм права. Такий системний зв'язок, взаємодія і взаємовплив здійснюються саме через принципи права. Кожна норма права перебуває у взаємозв'язку з певними принципами права, які є провідними началами його формування, розвитку і функціонування.

8. Внутрішній зміст принципу права становить система вимог найбільш загального характеру. Інакше кажучи, норма права – це завжди визначене правило поведінки, імперативне чи диспозитивне. Принцип права – це абстрактні імперативні вимоги.

Принципам міжнародного екологічного права притаманні всі загальні ознаки принципів права. Отже, серед таких ознак слід виділити те, що:

- в основі формування принципів права лежать суспільні відносини, принципи є спрямованими на захист суспільно визнаних цінностей;
- загальнообов'язковий характер принципів права, що дає їм змогу виконувати функцію регулювання суспільних відносин;
- загальний характер вимог, що становлять зміст принципів права, їхня розрахованість на багаторазове застосування;
- принципи права повністю формуються в суспільстві і не обов'язково мають здобувати закріплення в джерелах права, щоб мати регулятивне значення;
- порівняно з нормами права, його принципи мають більш стабільний характер; норми права, що діють у межах одного принципу, можуть неодноразово змінюватись; принципи права таким чином одночасно забезпечують поєднання стабільності і динамізму правового регулювання;
- принципи права виступають системоутворюючим елементом права, вносять єдність у всю систему норм, правове регулювання загалом;
- принципи права концентрують у собі вимогу або цілу систему вимог найбільш загального характеру.

Але виокремлення таких загальних ознак для принципів права не дає повної характеристики принципів міжнародного екологічного права. Зокрема, необхідно звернутися до характеристики принципів міжнародного права загалом. Їм притаманні такі риси:

1. Вони являють собою найбільш важливі, усталені вимоги міжнародного права, виступають нормативною основою всієї міжнародно-правової системи. На них базується взаємодія суб'єктів у процесі створення і реалізації норм міжнародного права. Ними проникнутий зміст усіх норм міжнародного права.

2. Зміст принципів міжнародного права становлять найбільш загальні вимоги. Їхній зміст є багатозоровим; він розкривається шляхом конкретизуючої нормотворчості. Закріплені в загальному вигляді в Статуті ООН, принципи міжнародного права деталізуються низкою міжнародно-правових актів, перш за все Декларацією про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН, 1970 р., Заключним актом РБСЄ 1975 р., Паризькою хартією для нової Європи 1990 р. та іншими.

3. Принципи мають загальновизнаний характер, виступають обов'язковими вимогами для всіх держав та інших суб'єктів міжнародного права.

Статут ООН проголошує в ст. 2 комплекс принципів як обов'язкових для держав-членів Організації, оговорюючи в п. 6 цієї статті, що «... Організація забезпечує, щоб держави, які не є її членами, діяли відповідно до цих принципів, оскільки це може бути необхідним для підтримання міжнародного миру і безпеки».

4. Принципи є імперативними нормами *jus cogens*, які мають вищу юридичну силу. Усі інші норми мають їм відповідати. Така ознака принципів дає їм змогу забезпечувати стабільність міжнародного правопорядку і міжнародну законність.

5. Принципи мають універсальну сферу дії, визначають зміст і методи співпраці держав як у традиційних, так і в нових сферах міждержавних відносин.

6. Принципи міжнародного права є взаємообумовленими, мають комплексний характер. У Декларації про принципи міжнародного права міститься вказівка, що під час тлумачення і застосування принципи є взаємозалежними і кожен принцип має розглядатися в контексті усіх інших принципів [9–11].

Висновки. Принципи міжнародного екологічного права характеризуються загальними ознаками принципів права, ознаками принципів міжнародного права, але водночас мають притаманну їм специфіку, зумовлену їхньою спрямованістю на охорону довкілля.

Зокрема, слід погодитись із тими вченими, які вказують, що конвенційне закріплення основоположних принципів міжнародного екологічного права не є достатнім; їхній зміст може бути реалізований лише шляхом ухвалення державами партикулярних договірних норм, які виступають щодо принципів як *lex specialis*. Договір з охорони довкілля є необхідним інструментом регулювання природоохоронних відносин, оскільки деталізація та конкретизація зобов'язань держав у ньому, визначення правомірної та неправомірної поведінки, окреслення принципів відповідальності за останню дають можливість спростити процес реалізації принципів міжнародного екологічного права, зробити його більш ефективним. Такі сфери правової регламентації, як боротьба зі зміною клімату, охорона озонового шару, транскордонне переміщення небезпечних речовин, запобігання забрудненню морів, міжнародна торгівля видами дикої фауни і флори, відповідальність за правомірну небезпечну діяльність тощо потребують договірної форми правотворчості. Незважаючи на значну кількість ухвалених міжнародних угод з охорони довкілля, міжнародному екологічному праву як галузі можна «поставити в провину», по-перше, те, що часто такі угоди не вступають у силу через передбачену в них вимогу вираження згоди на обов'язковість договору певної кількості держав, відповідальних за конкретну небезпечну діяльність (наприклад, процедура вступу в силу Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р. до Віденської конвенції про охорону озонового шару 1985 р. та Кіотського протоколу 1997 р. до Конвенції про зміну клімату 1992 р.); по-друге, те, що природоохоронні угоди передбачають для держав широку, інколи майже необмежену, можливість робити застереження, вилучаючи так дію ключових положень для себе або передбачаючи численні винятки із загального правила (наприклад, Конвенція з регулювання китобійного промислу 1946 р., Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р.); по-третє, рамковий підхід до прийняття міжнародних природоохоронних угод, незважаючи на певні переваги в плані полегшення досягнення консенсусу із суперечливих і складних

питань шляхом закріплення в конвенції лише загальних напрямів співпраці, а також гнучкості стосовно можливості внесення необхідних змін до протоколів і додатків із розвитком наукового знання, має значні недоліки.

Підвищення ефективності реалізації принципів міжнародного екологічного права потребує вжиття низки заходів, серед яких: забезпечення універсальної участі в основних екологічних договорах шляхом надання економічних стимулів для тих держав, які ще не приєдналися, у вигляді фінансової та науково-технічної допомоги, передачі технологій, створення потенціалу; удосконалення переговорного процесу за допомогою таких методів, як оцінка національних можливостей на момент проведення переговорів, надання допомоги країнам, що розвиваються, для забезпечення участі їхніх представників у переговорах, об'єднання держав у блоки «за інтересами»; конкретизація істотних зобов'язань, точне і недвозначне нормативне закріплення змісту понять, які виключають абстрактність і подвійність у тлумаченні; мінімальна допустимість застережень і винятків із загального правила; оптимальне співвідношення конфронтаційних (механізм обміну інформацією, оцінка впливу на довкілля, повідомлення зачепленої держави, проведення консультацій, надання доповідей, здійснення моніторингу, верифікації та інспекцій, технічна і фінансова допомога, науково-технічне співробітництво, економічні стимули/ринкові механізми, механізми з питань дотримання) і неконфронтаційних засобів реалізації (притягнення до відповідальності, застосування контрзаходів і санкцій, вирішення спорів засобами міжнародної ад'юдикації); скликання конференцій чи створення спеціальних органів для перегляду та оцінки ефективності природоохоронної угоди; підвищення рівня міжнародної і внутрішньодержавної правосвідомості, особливо екологічної; удосконалення інституційної основи міжнародного екологічного права шляхом створення універсальної природоохоронної організації та міжнародного екологічного суду; залучення громадськості на всіх етапах – від правотворчого до правореалізаційного.

Особливе значення належить забезпеченню кодифікації природоохоронних принципів в окремому договорі, що підвищило б ефективність реалізації міжнародного екологічного права внаслідок налагодження координаційних зв'язків між цими принципами та подолання можливих неузгодженостей у застосуванні.

Література:

1. Кравченко С.М., Андрусевич А.О., Бонайн Дж.Е. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2002. 256 с.
2. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 816 с.
3. Sands Ph. Principles of international environmental law. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 2nd ed. 1248 p.
4. Shelton D., Kiss A. Judicial handbook on environmental law. Nairobi : United Nations Environment Programme, 2005. 131 p.
5. Louka E. International environmental law: Fairness, effectiveness and world order. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 536 p.
6. Fitzmaurice M.A. International protection of the environment. The Hague/Boston/London : Martinus Nijhoff Publishers, 2002. 488 p.
7. Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії : в 3-х т. / пер. з англ. Київ : Сфера, 1999. Т. I: Правила та порядок.

8. Козюбра Н.И. Социалистическое право и общественное сознание. Київ : Наукова думка, 1979.
9. Simcock A. OSPAR Convention on the protection of the marine environment of the North-East Atlantic. *Ensuring compliance with multi-lateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia* / ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. Leiden/ Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006. P. 97–113.
10. Roberts A. Traditional and modern approaches to customary international law: A reconciliation. *American Journal of International Law*. 2001. Vol. 95. No. 4. P. 757–791.
11. Sands Ph. Principles of international environmental law. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 2nd ed. 1248 p.

Isakova V. Principles of international environmental law: concepts and features

Summary. The article describes the principles of international economic law, which is based on the general theoretical concept and features of the principles of law along with the features of the principles of international law as a whole.

The author emphasizes that the conventional consolidation of the fundamental principles of international environmental law is not sufficient; their content can only be realized by adopting specific contractual norms that act in relation to principles such as *lex specialis*. An environmental treaty is a necessary instrument for regulating environmental relations, since detailing and specifying the obligations of states in it, defining lawful and unlawful behavior, defining the principles of responsibility for the latter makes it possible to simplify the process of implementation of the principles of international environmental law, to make it more effective. Areas of legal regulation such as climate change, ozone protection, transboundary movements of hazardous substances, prevention of marine pollution, international trade in wild fauna and flora, liability for legitimate hazardous activities, etc., require contractual forms of lawmaking. Despite the large number of international environmental agreements that have been approved, international environmental law as an industry can be “blamed”, first of all, because often such agreements do not come into force because of the requirement of expressing consent for the contract to be binding, a certain number of states responsible for a specific hazardous activity; second, the fact that environmental agreements provide for States a wide, sometimes almost unlimited, ability to make reservations, thus removing key provisions for themselves or providing for numerous exceptions to the general rule; third, a framework approach to the adoption of international environmental agreements, despite certain advantages in terms of facilitating consensus on controversial and complex issues by enshrining in the convention only general areas of cooperation, as well as the flexibility to make necessary changes to protocols and annexes knowledge has significant drawbacks.

Improving the implementation of international environmental law requires a number of measures, including: ensuring universal participation in major environmental treaties by providing economic incentives for those countries that have not yet joined, in the form of financial and scientific and technical assistance, technology transfer, capacity building; improving the negotiation process using methods such as assessing national capabilities at the time of the negotiations, assisting developing countries to ensure their representatives' participation in the negotiations, and so on.

Key words: principles of law, principles of international law, principles of international environmental law.